

NE UŽ TOKIĄ LIETUVĄ DĖJOME PARAŠĄ:

ISTORIJS POLITIKA POSOVIETINĖSE LIETUVOS KULTŪRININKŲ
TRAJEKTORIJOSE

VILIUS IVANAUSKAS

ISSN 1392-0588 (spausdintas)

ISSN 2335-8769 (internetinis)

2014. 62

SANTRAUKA. Sovietmečio laikotarpis kaip daugialypis išteklius apibrėžiant grėsmes šiandieniniam Lietuvos kontekstui, o kartu pagrindas – kilti specifiniam strategavimui, kuriame susipina *sėkmingos patirties griaunant sistemą, (ne)baigto Šaltojo karo* suvokimo, *kaltės už sovietinį laikotarpį kėlimo* kontekstai. Straipsnyje taikant diskurso analizę pabandoma dekonstruoti Lietuvos sovietmečio kultūrininkų strategavimą posovietmečiu, atskleidžiant sąsajas su atskirų analitinių kategorijų (totalitarizmas, etniškumas) intensyviu praktiniu vartojimu, žyminčiu istorijos politikos didėjimą Lietuvos viešojoje erdvėje.

Tautinės mobilizacijos sovietmečiu veikla atskiriems kultūrininkams tapo palankiu kriterijumi kurti ir įsitraukti į Sąjūdį, o įsitraukus į Sąjūdžio veiklą darė asmenį pokyčių savininku. Kapitalo konversija, buvimas pokyčių veidu, moraliniu autoritetu (pavyzdžiui, Justinas Marcinkevičius ar Vytautas Landsbergis) akivaizdžiai įteisino kultūrininko autoritetą – turėti išskirtinę teisę artikuliuoti naujos sistemos pamatus ar atviriau kritikuoti silpstančią sistemą. Tautiškumas tuo metu siejosi su laisvosios rinkos idėjomis, liberalizmu. Šiandien stebime procesą, kai bandoma atsiriboti nuo liberalizmo palaikymo, vis labiau akcentuojama ne į tą pusę pasisukusi valstybės raidos trajektorija („ne už tokią Lietuvą kovojom“). Minėta Sąjūdžio kultūrininkų linija, vaizduojanti esamą situaciją kaip itin neigiamai paveiktą „siautusio liberalizmo“, iš tiesų atspindi platų sovietmečio ar Sąjūdžio meto kultūrininkų ratą. Ši pozicija, jeigu ir ne akivaizdžiai anti-vakarietiška, tai kritinį požiūrį į Vakarų įtaką jau yra suformavusi. Retorikoje atsiranda pasikartojamumo kontekstas: seną imperiją keičia nauja imperija; esą naujas centras nurodinėja, prarandamas savarankiškumas ir pan. Kultūrininko patirtis artikuliuojant kylančias grėsmes tampa galimybe jam pačiam tapti gelbėtoju iš naujo ir pritaikyti savo devintojo dešimtmečio patirtį. Kultūrininkai ne vien kelia iššūkius, bet ir patys jų susilaukia. Buvusios tarnystės sovietinei sistemai kontekstą ar intelektualo pareigos klausimą posovietinėje visuomenėje gana aktyviai kelia neokonservatoriška linija. Ši atsakomybė už sovietinę praeitį pabrėžianti pozicija remiasi totalitarizmu kaip praktine kategorija, išryškinant buvusią blogio imperiją ir siekiant prevencijos nepapulti į Rusijos brėžiamą erdvę. Šiame politikos lauke pernelyg „į save centruojanti“ kultūrininkų pozicija atrodo (pateikiama) kaip nesusipratėlių intelektualų laikysena didžiųjų geopolitinių žaidimų kontekste, formuojantis dviem stovykloms – Rusijai bei jos palydovams ir JAV sąjungininkams. Etniškumas atrodo kaip pernelyg lokalizuojanti ir vakarietiško plėtrai trukdanti amorfiška laikysena. Šiai neokonservatoriškai linijai yra būdingas liberalizmo ištaisymo aspektas, pripažįstant atskirų interpretacijų ar laikysenų ydingumą, pernelyg daug dėmesio skiriant individo saviraiškai ir pernelyg mažai kolektyviniams įsipareigojimams savo

aplinkai. Esant šiai priešpriešai sovietmečio tyrimus veikiantis istorijos politikos laukas tikrai nesilpnės, „sovietinę patirtį“ naudos kaip resursą ir pateiks keletą konkuruojančių valstybės raidos projekcijų.

RAKTAŽODŽIAI: istorijos politika, totalitarizmas, etniškumas, kultūrininkai, analitinė kategorija, sovietinė sistema, posovietmetis, adaptacija, kaltė, imperija.

ĮVADAS

Istorijos politika yra tas laukas, kuriame susipina analitinis ir praktinis sąvokų taikymas, todėl tokios sąvokos kaip „tautinis / etnis tapatumas“, „antisistemiškumas“, „totalitarizmas“ ar pan. tampa gana neaiškios. Sudėtinga suprasti, kas turima omenyje: dekonstruojamas veikimo, kolektyvo mobilizavimo ar mobilizavimosi būdas arba iškeliamas kokia nors konkreti vertybinė pozicija. Kai Yale'io universiteto profesorius Timothy'is Snyderis 2011 m. gegužės 16 d. Vilniaus universiteto Mažosioje auloje pristatė savo knygą „Kruvinos žemės: Europa tarp Hitlerio ir Stalino“, gausiai į renginį susirinkusi Lietuvos šviesuomenė sulaikiusi kvapą klausė apie „kruvinųjų žemių“ teritorijoje 1933–1945 m. žuvusius 14 mln. žmonių, kurių žūtis buvo tiesioginė dviejų tironų – Stalino ir Hitlerio – vykdytos politikos pasekmė. Tokia retorika sukėlė vietinių intelektualų entuziazmą, nes jie suvokė savo tragediją kaip neišvengiamybę regione, kuris iš dviejų pusių buvo veikiamas blogio jėgų. Panašiai knyga buvo pristatyta ir kitose „kruvinųjų žemių“ teritorijose – Latvijoje, Lenkijoje ir kitur. Visur susilaukė panašaus entuziazmo, ypač Lenkijoje, nes jai savo studijoje Snyderis skyrė itin daug dėmesio. Analitinis požiūris siejasi su praktiniais motyvais – politiniais, etninio tapatumo klausimais. Vietos elito atstovai gavo padaršinimą mažiau įsitraukti į prieštarigus Antrojo pasaulinio karo vidinės istorijos klausimus ir daugiau atsiremti į išorinės jėgos veikimą. Taip pat ji leidžia pateikti tautos kaip aukos tapatumą, bet kartu sumažina galimybę svarstyti „savo“ kaltės jausmą prieš „kitus“. Nėra taip svarbu, kad toks istorijos supaprastinimas, esą įvykius nulėmė du blogi vaikinai, buvo smarkiai kritikuojamas Rytų Europos regioną analizuojančių mokslo žurnalų recenzijose¹, mat per mažai akcentuoti struktūriniai pokyčiai, skirtingų etninių grupių konfliktiškumas ir pan.

Šiame straipsnyje nebandoma abejoti Snyderio pozicija, tačiau siekiama parodyti tą posovietinėje Lietuvoje intelektualiniame lauke itin dažnai pasitaikantį dubliavimąsi tarp analitinių ir praktinių pozicijų politinių reiškinių vertinimo procese, kai pretenduojama formuoti konkrečią istorijos politikos trajektoriją. Šiuo atveju dėmesys skiriamas itin specifiniam pateikimui, nes diskurso plėtotojai ir (ar)

¹ Bartov O. *Slavic Review* 71, 2012; Kuhne T. Great Men and Large Numbers: Undertheorising a History of Mass Killing, *Contemporary European History* 21, 2012.

aktyvūs dalyviai – kultūrininkai, prisidėję prie Sąjūdžio įsteigimo, valstybės raidos plėtojimo po 1990-ųjų, t. y. patys turis specifinę istorinę patirtį, kapitalą ir naudoja juos šiandieninei valstybei kylančių grėsmių artikuliacijai, per istorijos politika grįstų sprendimų siūlymus, taip formuodami savo prisitaikymo strategijas kintančiame politiniame kontekste. Sovietmečio laikotarpis tampa daugialypiu ištekliumi apibrėžiant grėsmes šiandiniame Lietuvos kontekste, o kartu jis kaip pagrindas specifiniam strategavimui, kuriame susipina *sėkmingos patirties griauinant sistemą, (ne)baigto Šaltojo karo* suvokimo, *kaltės už sovietinį laikotarpį kėlimo* kontekstai.

Ši iš sovietinio patyrimo ar sovietmetį apmažančių pozicijų dažnai keliama istorijos politikos linija šiandien vis aktyviau veikia kultūros ir politikos diskursus, atlieka jų disciplinavimą, nors ir nėra tapusi vienintele istorijos subordinacija praktinei situacijai determinuojančia pozicija. Panašiai susidubliavusių pozicijų yra ir daugiau, kai kurios jų netgi konkuruojančios, metančios iššūkį viena kitai. Nors straipsnyje taikant diskurso analizę pabandoma dekonstruoti kultūrininkų poziciją formuojančius veiksnius, kartu parodoma šio strategavimo dinamika ir praktiškai interpretuojamų analitinių kategorijų vartojimas politiniame visuomeniniame lauke. Šie svarstymai suteikia informacijos ne vien apie veikimo mechanizmus remiantis istorine patirtimi, žinojimu ir specifiniu požiūriu, tačiau atskleidžia ir patį kintantį politinį kontekstą bei atsirandančius iššūkius esamai politinei sistemai.

DVI KATEGORIJS TARP ANALITIŠKUMO IR PRAKTIŠKUMO

Ne vienas kognityvinių mokslų atstovas pažymi, kad politinis šališkumas yra nulemtas vertybinių vektorių, pasiūlančių nevienodą pasaulio suvokimą ir reiškinių klasifikavimą. Anot Peterio H. Ditto ir Spassenos P. Kolevos, politinis šališkumas veikia viešąjį diskursą, o esminiai skirtumai, kylantys iš nevienodų suvokimo pagrindų, yra sunkiai paaiškinami, todėl jie paprastai traktuojami kaip galima oponentų neloigiška, ligota ar nepriimtina intencija². George'ui Lakoffui šis skirtumas kyla iš skirtingų moralės sąvokos suvokimo modelių. Pavyzdžiui, pasirenkami JAV liberalų ir konservatorių skirtumai idealios šeimos modelio interpretacijoje, skleidžiant vienašališkus stereotipus apie kitaminčius ir siūlant vien savo logika pagrįstus politinius sprendimus³. Ši kognityvinė prieiga iš tiesų suteikia galimybę matyti tam tikra vertybine pozicija pagrįstą istorijos lauko conceptualizavimą, kuris lemia ir interesų išsiskyrimą, ir politinį veikimą. Itin gerai conceptualių metaforų naudojimas yra

² Ditto P. H., Koleva S. P. Moral Empathy Gaps and the American Culture War. *Emotion Review*, vol. 3, no. 3 (July 2011), 331–332.

³ Lakoff G. *Moral Politics: How Liberals and Conservatives Think*. University of Chicago Press, 2002.

matomas istorijos politikos lauke, kuriame pateikiama interpretacija pirmiausia yra praktinė. Ji rezonuoja su istorine analize – analitine prieiga, besiremiančia istorizmo ar kita paradigma, kylančia pirmiausia iš metodologinių pozicijų, o ne iš grupės suvokiamų interesų.

TOTALITARIZMAS

Viena ryškesnių tokių konceptualių metaforų būtų totalitarizmo sąvokos naudojimas. Ne vienas mokslininkas pažymėjo, kad totalitarizmo sąvoka yra neefektyvi dinamiškai pažinti postalininiu laikotarpiu, t. y. kai ne sistema nulemia pokyčius (nors turint visišką politinę kontrolę taip turėtų būti), o įtraukiami grupių interesų, tinklų ar kitų veikėjų manevravimai, keičiantys sovietinį kraštovaizdį, „totalitarizmas“ dažniausiai praranda analitinį pobūdį. Jis aktualus aiškinant tik keletą atvejų: pirma, mobilizuojančiam totaliniam judėjimui įvardyti (apie tai kalba Hannah Arendt); antra, politinei kontrolės struktūrai nagrinėti (tai savo tyrimuose analizavo Merle Fainsodas); trečia, aptariant stalinistinės civilizacijos formavimąsi, kai atsiranda gana internalizuotas „kalbėjimas bolševikiškai“, kurį savo darbe pažymi Stephenas Kotkinas⁴. Tačiau nereikėtų nuvertinti „totalitarizmo“ sąvokos, nes tam tikruose kontekstuose toks kvestionavimas atrodo netgi neįteisintas. Jis lieka itin galinga praktine istorijos politikos priemone iš pradžių Vakarams pabrėžiant Sovietų Sąjungos funkcionavimo pobūdį ir vykdytą terorą, vėliau akcentuojant likusius kontrolės instrumentus, struktūrą ir ambiciją totalitarizuoti visuomenę. T. y. totalitarizmas kaip ambicija su visomis institucijomis, kontrolės priemonėmis visada išliko, tačiau kontrolės vykdymo metu buvo stokojama esamų resursų panaudojimo efektyvumo. Praktinė totalitarizmo samprata ir jį supanti intelektualinė bei politinė terpė formavosi Šaltojo karo metu Jungtinėse Amerikos Valstijose suintensyvėjus antikomunizmo laikysenai.

JAV istorikas Michaelas Kimmage'as savo darbe⁵ pateikdamas dviejų buvusių JAV komunistų veikėjų biografijas atskleidė politinės kaitos JAV penktame–šeštame dešimtmetyje procesą. Jis pažymėjo šnipą Whittakerio Chamberso (vėliau tapusio aršiu antikomunistu ir liudijusio garsioje Algerio Hisso byloje) ir komunistams priėjusio liberalo Lionelo Trillingo (vėliau užėmusio vis kritiškesnę komunistų atžvilgiu poziciją ir išreiškusio atviresnį liberalizmą, pasireiškiantį vis mažesniais simpatijomis komunistams ir perimant dalį dešiniųjų vertybių) intelektualinių biografijų

⁴ Kotkin S. *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*. University of California Press, 1995.

⁵ Kimmage M. *The Conservative Turn: Lionel Trilling, Whittaker Chambers, and the Lessons of Anti-Communism*. Harvard University Press, 2009.

trajektorijas. JAV politinėje kaitoje susipynė politinės filosofijos, strateginių interesų, partinės politikos bei etinės dilemos klausimai, o kartu išryškėjo makartizmo eroje stiprėjančio antikomunizmo stimuliuojamas specifinis Amerikos konservatizmo tipas, įtraukiantis religiją, ekonomikoje *laissez-faire* ir populizmo dvasią. Šį tipą geriausiai įkūnija Ronaldas Reiganas. Izoliacionizmu grįstas ankstesnysis konservatizmas buvo pakeistas ir virto kitu dominuojančiu konservatizmu, kuris numatė aktyvų JAV vaidmenį pasaulyje ir istorinėje kovoje su sovietais. Kartu tai buvo JAV kairiųjų nuosaikėjimas ir dešiniųjų modernėjimas, o tokia kombinacija užtikrino pasikeitusią, konservatizmu palaikomą antikomunistinę poziciją Šaltojo karo metu. Tačiau šis politinis ideologinis pagrindas netrukė totalitarizmo sampratai ir besiformuojančiai sovietologijai įgyti tam tikros dinamikos. Gana iškalbinga sovietologijos tyrinėtojo Davido Engermano knyga „Pažinti priešą: Amerikos sovietinių ekspertų iškilimas ir žlugimas“⁶, kurioje jis aprašo sovietologijos raidą. Užfiksuotas vienas įdomus momentas. Naujame Fainsodo knygos „Kaip Rusija yra valdoma“ leidime (1963 m., 1-asis leidimas išėjo 1960 m.) buvo daromos korekcijos, įvertinus Nikitos Chruščiovo valdymo kitoniškumą. Fainsodas naujai išskyrė Chruščiovui būdingą „apšviestąjį“ ar „racionalųjį“ totalitarizmą. Jis Chruščiovo valdymą siejo su vystymosi raida, akcentavo Josifo Stalino supercentralizacijos efektyvumą greitai industrializacijai, tačiau pažymėjo, jog aukštos industrializacijos visuomenei esą toks valdymo modelis netinka. Chruščiovo žingsniai lyg ir teikė daugiau vilčių. Dar po kelerių metų (1967 m.) Fainsodas sutiko su politikos sociologo Barringtono Moore'o nuomone, kad „industrializacija“ Sovietų Sąjungai buvo itin svarbi, todėl savo straipsnyje žurnale „Problems of communism“ akcentavo, jog sovietinė visuomenė tampa vis labiau diferencijuota visuomene, o interesų grupių kontūrai vis ryškesni⁷.

Netrukus sovietų ekspertai Gordonas Skillingas ir Robertas Tuckeris iš lyginamųjų studijų perspektyvos pradėjo kritikuoti totalitaristinę požiūrį dėl mokslіškumo stokos. Aštuntame dešimtmetyje *détente* lygiagrečiai plėtėsi socialinių mokslų, socialinės istorijos požiūris, kurį atskleidė tokių tyrinėtojų kaip Sheila Fitzpatrick⁸ ir kitų autorių tyrimai. Kita vertus, būta ir atsako iš totalitaristinės pusės, pagrįsto tuo, kad visuomenės pokyčiai iš tiesų egzistuoja autonomiškai, tačiau, kaip pažymėjo Zbigniewas Brzezinski, sovietų valdžia totalitarizmo sąlygomis išvystė naujas kontrolės technologijas. Abi pusės per ateinančius 20 metų vis rasdavo kontrargumentų, kritikavo ar plėtojo totalitarizmo sąvoką, tačiau per laiką pats konceptas tapo gana išplaukęs, tad sovietologijos ar posovietologijos lauke aiškiau yra kalbėti

⁶ Engerman D. C. *Know Your Enemy: The Rise and Fall of America's Soviet Experts*. Oxford, Oxford University Press, 2009.

⁷ Ten pat, 218.

⁸ Fitzpatrick S. *The Commissariat of Enlightenment. Soviet Organization of Education and the Arts under Lunacharsky, 1917–1921*. Cambridge University Press, 1970.

apie konkretų valdymo lauką, interesų grupes, kontrolės pobūdį nei visus elementus įvilkti į vieną schemą, juolab „totalitarizmo“ kaip praktinės kategorijos, o kartu ir grėsmės, aktualumas kiek sumažėjo JAV laimėjus Šaltąjį karą. Aišku, atskirose situacijose ši kategorija duoda praktinę naudą. Lietuvos atveju netgi dvišaliuose santykiuose, pabrėžiant vertybinę dimensiją. Pavyzdžiui, Lietuvos laisvinimo ir atkurtos Lietuvos palaikymo linija buvo viena rimtesnių atramų Lietuvos ir JAV artimiems santykiams. Nuo Šaltojo karo laikų toks „pavergtųjų / išlaisvintų tautų“ diskursas yra iki šiol tęsiamas (remia Respublikonų partija). Jis tapo viena paskatų Lietuvos ir JAV strateginei partnerystei, kartu su kitomis Vidurio ir Rytų Europos šalimis sudarė galimybę JAV manevruoti Europoje („naujosios Europos“ konceptas), sujungiant geopolitinius interesus, užtikrinant NATO narystę, keliant atsakomybės klausimą už totalitarizmo pasekmes regione. Per tokią istorijos politikos raišką formuojama vertybinė bendravimo pozicija su Rusija ir kitomis pusėmis sovietinės praeities klausimais.

Totalitarizmas tebėra galinga metafora, atspindinti Vidurio ir Rytų Europos šalių patirtį po Antrojo pasaulinio karo, ir priemonė kelti buvusio režimo neįteisinimo klausimą politiniu lygiu. Ji naudojama ir efektyviai prevencijai prieš bet kokią komunizmo atsinaujinimo galimybę, parodant režimo pasekmes ir buvusią struktūrą. Struktūriškai ją padeda palaikyti ir buvusiose SSRS teritorijose (savotiško „skeveldrinio regiono“) skatinama „orientacija į Vakarus“. Lietuvos atveju toks aktyvumas sutampa su ES Rytų partnerystės iniciatyva, Lietuvai, Lenkijai ir dar kelioms buvusioms socialistinėms valstybėms kur kas aktyviau įsitraukiant nei tai daro senosios Europos valstybės. Savotiškai šią liniją įteisina tokie pastebėjimai, kad Lenkija ir Lietuva yra paskutiniai Šaltojo karo kariai⁹, ar simboliniai sprendimai (pavyzdžiui, strateginio Ronaldo Reigano centro kūrimas Lietuvoje kaip savotiškas bandymas priderinti lietuviškąjį konservatizmo tipą¹⁰ prie amerikietiškojo Šaltojo karo nusistovėjusio neokonservatizmo). Ši istorijos politikoje ar net geopolitikoje labai paveiki sąvoka nėra tokia moksliniuose tekstuose, nes labiau tinkama statiškų dalykų tyrimams, tačiau itin nelanksti tuometinės visuomenės ar elitų pokyčių temperatūrai matuoti. Šiandieninės sovietologijos (postsovietologijos) tyrimuose iš esmės dominuoja kitos paradigmos, itin daug dėmesio skiriama socialinei ar kultūrinei istorijai, tapatumo klausimams.

⁹ Europos Taryba užsienio politikos klausimais 2007 m. lapkričio mėn. pateiktas vertinimas apie ES ir Rusijos santykius.

¹⁰ Apima platesnį spektrą nei Lietuvos konservatorių partijos politika. Iš esmės ši linija dominuoja socialdemokratų, liberalų ir kitų pastarąjį dešimtmetį valdančių partijų užsienio politikos lauke.

ETNIŠKUMAS

Skirtį tarp analitinės ir praktinės prieigos galima pastebėti kalbant ir apie kitą sąvoką – apie „etniškumą“, „tautiškumą“, kuris daugelio tyrinėtojų laikomas baigtine kategorija. Paprastai nagrinėjama, kaip sekasi pozicionuoti objektą, saugoti jį, atsakyti jo ar išmainyti į kitus tapatumus. Žvelgiant į etniškumą ne kaip į baigtinį „būvį“, kai etninės grupės atstovai ją ir reprezentuoja, tačiau kaip į santykinį, procesinį ir dinamišką reiškinį, o tai neblogai atskleidžia sociologo Rogerio Brubakerio pastebėjimai, svarbesnė tampa ne „grupės“, o „grupavimosi“ (kuo tai grindžiama, kada kyla) logika¹¹. Etniškumas (lietuviškumas) jau ne vien „duotybė“, tačiau ir rezultatas, kai vienu laikotarpiu ši raiška tampa aktualesnė nei kitu (veikia ideologiniai, pragmatiniai, savęs suvokimo motyvai), kai norima užfiksuoti esamas būsenas (konservacija) ar, priešingai, filtruoti, bandyti papildyti etniškumo savybes, susigražinti, rekonstruoti jau prarandamą tapatybę. Taigi ir čia savotiškai atsiskiria etniškumas kaip praktinė kategorija, reiškianti tautos atstovo (pavyzdžiui, kultūrininko), tautinių interesų (ar vėliau identifikuotų retrospektyvių interesų) manevravimą, ir analitinė kategorija, išreiškianti aplinkybes, nuo kada sureikšminamos ar braižomos tapatumo ribos (Fredrik Barth'as), ar netgi lokaliu lygiu reiškiamas abejingumas tautiškumui, kaip tai buvo pastebėta vienos jaunos mokslininkės Taros Zahros tyrime apie vokiečių ir čekų nacionalistų (patriotų) sunkias pastangas stiprinti nacionalinę liniją Bohemijoje XX a. pirmoje pusėje¹².

Sovietmečio atveju irgi galima kalbėti apie grupes, kurios daugiau nei kitos buvos susijusios su ideologijomis, tarp jų ir su nacionaline ideologija. Tokie nacionalizmo teoretikai kaip Romanas Szporlukas, Rogeris Brubakeris ar Elie Kedourie, Mirosłavas Hrochas yra parodę, kad nacionalizmas nėra visiškai autonomiškas diskursas – nėra ideologijos ar idėjinės linijos be mąstytojų. Aišku, sovietmečio sąlygomis ir be tyrimo matomas sovietmečio kultūrininko nuomonės ribotumas. Tačiau pati sistema sudarė galimybes plėtoti etniškumą (per „tautų draugystės kanalus“). Galima pažymėti institucionalizavimo svarbą etniškumui (nuo tautybės įrašo pase iki „pozityvių veiksmų“ išskėlimo), o kartu kultūrininko kaip vieno iš įtakingesnių segmentų kuriant (perkuriant) „lietuvių tautos reikšmingus naratyvus“ ar „būdingus elementus“. Juk inteligentija (istorikams, etnologams, rašytojams, režisieriams, lituanistams ir pan.) dažnai priskiriama arba pati dalyvauja diskursuose, kas yra konkreti „tauta“, kokie jai priskirtini bruožai, vizualizuoja juos ir kuria paveikius vaizdinius. Etniškumo projekcija (vaizdinys) ar etniškumo linija

¹¹ Brubaker R. *Ethnicity without groups*. Harvard University Press, 2004.

¹² Zahra T. *Kidnapped Souls: National Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands, 1900–1948*. Cornell University Press, 2011.

parodo kultūrininkų nuomonę, kokią tautą, su kokiomis savybėmis, pridėtais ar perkurtais mitais reikia formuoti. Sovietmečio kultūrininkai taip pat turėjo apibrėžti, vizualizuoti, koks etniškumas yra būdingas lietuviams (pavyzdžiui, pasitelkiant kolektyvinę simboliką, dainų turinį). Jeigu XIX a. lietuviškojo tapatumo turbūt neįsivaizduojame be grupelės intelektualų (aušrininkai, varpininkai), aktyviai skleidusių lietuviškąją tapatybę, tai sovietmečio kultūrininkų vaidmuo pirmiausia buvo „nuleistas iš viršaus“, todėl jį realizuojant atsirasdavo įvairesnių trajektorijų. Tačiau tautiškumo (kitaip – lietuviškumo) raiška sovietmečiu buvo etninė, neturėjusi platesnių politinių ambicijų, išskyrus atskirus režimui atviriau oponavusius atvejus¹³. Sovietinei valdžiai kurį laiką pavyko susieti lietuviško etniškumo raišką su sovietinės visuomenės kūrimu, ne visada kovojant su nacionalizmu, tačiau ir bandant pasinaudoti jo galia.

KULTŪRININKŲ STRATEGAVIMAS

Kultūrininkų vaidmens sovietmečiu aptarimas atskleidžia, kaip jie naudojosi oficialiaisiais kanalais ne vien komunistinei ideologijai skleisti, bet ir kai kuriems tautiniams elementams palaikyti. Aišku, toks manevravimas negali būti akcentuojamas kaip rezistencija, teleologiškai suprantamas sistemos griovimas, tokia „kovojančios Lietuvos“ perspektyva šiandien yra pernelyg retrospektyviai konstruojama. Nuo septinto dešimtmečio stiprėjantis polinkis į tradiconalizmą iš tiesų panašesnis į tas „netvarkingas trajektorijas“, apie kurias kalba Sheila Fitzpatrick, pastebėdama sistemoje gyvenančio žmogaus gebėjimą naudotis tomis landomis ir galimybėmis, kurios jam yra prieinamos. Viename projekte atlikus Sąjūdžio tinklaveikos tyrimą buvo aptiktas „kitoniškų“ kultūrininkų laikysenų pasikartojimas (angl. *otherness*, palyginti su gana stabiliu partokratiniu modeliu, panašiu į Fainsodo apibūdintąjį)¹⁴. Įdomu, kad būtent totalitarizmo paradigmoje šios laikysenos interpretuotinos kaip antisovietinės, tačiau atsiribojus nuo totalitarizmo kaip analitinės kategorijos šios inteligentijos laikysenos atrodo labiau sisteminės. Sovietų konstruktyvistinės politikos akivaizdoje tai reiškė dažną kultūrininkų dalyvavimą formuojant ar perkonstruojant tautą (liaudį) ir lietuviškojo *ethnie* pagrindu atrinkti tuos nacionalinius mitus, kurie atitiktų sovietų internacionalizmo principus, tačiau pernelyg nesureikšminant „suartėjimo“ (rus. *sblizhenije*, pagal lenininę nacionalinės

¹³ Ivanauskas V. Tarp liaudies ir tautos: kultūrininkų veikla ir etniškumo projekcijos sovietmečio Lietuvoje. *Epochas jungiantis nacionalizmas: tautos (de)konstravimas tarpukario, sovietmečio ir posovietmečio Lietuvoje*. Vilnius, 2013.

¹⁴ *Sąjūdžio ištakų beiškant: nepaklusniųjų tinklaveikos galia*. Sud. J. Kavaliauskaitė ir A. Ramonaitė. Vilnius, 2011.

politikos liniją) momento, o priešingai, parodant savo etninę trajektoriją „TSRS tautų visumoje“. Neapsiribojus lietuvių atveju tokią poziciją galima pastebėti pripažinto kirgizų rašytojo, beje, kūrusio rusiškai, Čingizo Aitmatovo kūryboje, rusų „derevenskajos prozos“ kūriniuose, taip pat gruzinų Konstantino Gamsachurdijos istoriniuose romanuose. Nedetalizuojant galima pažymėti, kad sovietinė sistema nacionalinėje politikoje turėjo du gana priešingai veikiančius vektorius – etninio partikuliarizmo palaikymą ir suliejimo (rus. *slivanie*) perspektyvą, kuriuos bandyta jungti per internacionalizmą, tačiau ne visai sėkmingai. Galima pastebėti, kaip vėlyvajame sovietmetyje įvyko poslinkis link autentiškumo, tradicionalizmo ar įsivaizduojamo autentiškumo. Tą poslinkį lėmė ne vien sąmoninga kultūrininkų veikla, tačiau ir visoje Sovietų Sąjungoje prasidėjusi slinktis link „šaknų, istorijos sureikšminimo“, kai nebuvo būtina šalia pastatyti sovietinį progresyvumą, kaip buvo ketvirtame–šeštame dešimtmetyje, kada rašytojas nelabai galėjo kalbėti apie „ankstesnius laikus“ be moralo ar lyginimo su progresyvia dabartimi (netgi kolega Jonas Šimkus, pasiremdamas šiuo argumentu, 1945 m. davė pastabą Petruui Cvirkaui dėl vieno kūrinio¹⁵). Visgi žvelgiant iš totalitarinės paradigmos perspektyvos, tokios pastangos atrodo kaip antisisteminė veikla, nes sistema totalitaristų požiūriu tai „iš viršaus projektuojamas monolitas“. Tačiau pažymėtina, kad sistemai buvo svarbu proteguoti etninį partikuliarizmą¹⁶, tai parodo kultūrininkai kelių respublikų kontekste, kur matyti centre dalyvaujantis gruziniškasis (su Vano Kikabidze ar Bulatu Okudžava) ar panašus armėniškasis, kiek didesniu atsiribojimu grįstas pabaltiškasis partikuliarizmo modelis. Galima stebėti, kaip sistemiškai sutilpo netgi itin skirtingos tautiškumo pozicionavimo strategijos.

Tačiau kalbėti apie „kitoniškumą“, palyginus su partokratinium standartu, tikrai galima, atkreipiant dėmesį į kultūrininkų daugiasluoksniškumą sovietmečiu, kai daugelis jų siekė autentiškumo. Šios linijos atrodo sisteminės, kol sistema suvokiama nebūtinai tik kaip totalinės ideologinės kontrolės pagrindu kuriama tikrovė, ir antisisteminės, jeigu apsiribojama tik šia tikrovės dalimi (tokiomis skirtingai interpretuojamomis sąvokomis kiek anksčiau buvo grįstas knygos apie Sąjūdžio veiklą aptarimas¹⁷). Todėl pozicionuojantis kultūrininko veikimas dėl tautos, pristatant tai kaip antisisteminį (rezistencinį), teoriškai labiau galimas totalitariniu požiūriu (t. y. abi praktinės kategorijos tiesiogiai koreliuoja), ir, atvirkščiai, įvairusis manevravimas su keliais alternatyviais veikimo modeliais gali būti suvokiamas sistemiškai, jeigu sistemą matysime ta platesne prasme, neapsiribodami vien

¹⁵ Pirmojo Lietuvos TSR rašytojų suvažiavimo stenograma. LMA, 34, 1, 8, l. 38.

¹⁶ Slezkine Y. The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism. *Slavic Review*, vol. 53, no. 2 (Summer, 1994), 414–452.

¹⁷ *Knygų aidai*, 2012, nr. 3.

totalinės kontrolės požiūriu. Tokiu atveju daugiau per tinklaveiką vykstanti kultūrininkų transformacija, palaikant tautiškumą ar įstojant į Sąjūdžio veiklą, gali būti pateikiama kaip sisteminė, atkreipiant dėmesį į veikimą oficialiai nedraudžiamoje terpėje, ir kaip antisisteminė, jei naudojamas siauresnis sistemos kaip partokratinio aparato suvokimas. Žvelgiant iš analitinės pusės, galima pripažinti sovietmečio kultūrininko dalyvavimą mobilizuojant tautinį tapatumą per tuo metu galiojusius formalius ir neformalius standartus, siekiant įdiegti daugiau alternatyvius veikimo modelius, tačiau nebūtinai automatiškai susiejant su priešinga sistemai pozicija. Paveldosaugos, žaliųjų ar kitos tuometinei neformaliajai erdvei būdingos veiklos irgi siekė įtilpti į tuometinį diskursą, būti leidžiama praktika.

Konfliktas su oficialiuoju dogmatišku brežneviniu diskursu galėjo būti, tačiau sistemos griovimas daugeliu atveju atrodo perdėtas, juolab beveik visi dirbo oficialiose institucijose. Tačiau jos keitimas, turinio, veiklos ir metodų atnaujinimas, matyt, tapo vis dažnesne siekiamybe. Taigi, sistemos griovimo teleologiškumas atrodo labiau įtikinamas tik žvelgiant iš šiandienos pozicijų, t. y. kuriant retrospektyvų ir gana palankų sau pasakojimą. Aišku, tautinio atgimimo metu atlikta tautinio tapatumo mobilizacija, pernelyg nesusiejus jos su partokratinio modeliu ar kontrolės mechanizmais, buvo palankesnė šiose srityse įdirbį turėjusiems asmenims nei dalyvavusiems propaguojant kitas idėjas, nors dalis šių idėjų tarpusavyje siejosi. Per tautinės mobilizacijos veiklą sovietmečiu buvo galima kurti ir ištraukti į Sąjūdį, o ištraukęs į Sąjūdį asmuo tapo pokyčių savininku. Vyko kapitalo konversija¹⁸ keičiant socialinį kultūrinį kapitalą į politinį. Konversija, buvimas pokyčių veidu, moraliniu autoritetu (Justinas Marcinkevičius ar Vytautas Landsbergis) aki-vaizdžiai įteisino kultūrininko autoritetą, įgalinantį turėti išskirtinę teisę į naujos sistemos pamatų artikuliaciją ar į atviresnę silpstančios sistemos kritiką. Net ir po nepriklausomybės kurį laiką „kovojusio“ kultūrininko išskirtinis vaidmuo buvo pastebimas: dalis kultūrininkų darė politinę karjerą, kūrė partijas, stovėjo politinių procesų priešakyje (muzikologas Vytautas Landsbergis, filosofai Bronius Kuzmickas, Romualdas Ozolas, Vytautas Radžvilas ir dar keletas kitų). Tautiškumas tuo metu siejosi su laisvosios rinkos idėjomis, liberalizmo arba kaip kritikai vadina – neoliberalizmo banga ir pan. Demokratinės valstybės kūrimas buvo neatsiejamas nuo laisvosios rinkos palaikymo, išaugusios visuomenės nuomonės svarbos. Šalia lūkesčių matytos ir tam tikros rizikos, ypač susijusios su automatišku kitų valstybių patirčių perėmimu. Šiandien gana simbolinis yra 1990 m. Radžvilo interviu „Literatūra ir menas“ savaitraštyje¹⁹, kuriame jis kalba apie politikos priklausomybę nuo

¹⁸ Bourdieu P. The forms of capital. In J. Richardson (ed.) *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* (New York, Greenwood), 1986, 241–258.

¹⁹ Ar aplenkšime Ameriką? *Literatūra ir menas*, 1990 balandžio 14.

visuomenės nuomonės, perversmų demokratinėje visuomenėje nebuvimą, užsima apie JAV modelį – savotišką poreikį patiems valdyti savo kelią, nekopijuoti visko akiai. Gana iškalbingos yra pasirinktos keturios citatos iš interviu.

Iš karto galima pasakyti, kad galvoti apie Ameriką kaip apie idealą – neverta. Ne vien todėl, jog jų gyvenime ne viskas idealu. Paprasčiausia autentiškas idealas visada turi eiti iš mūsų pačių, jis neturi būti anonimiškas ir abstraktus. Šiuo požiūriu mes privalome turėti savo idealus ir suteikti jiems realų, mums suvokiamą turinį.

Mes išeiname iš totalitarinės visuomenės būsenos, todėl normalus perėjimas prie demokratijos institutų jau vien dėl šios priežasties yra neįmanomas. Nelengva amerikiečiams išaiškinti, kad žodžiai „demokratija“ ir „laisva rinkta“ nėra savaime suprantami dalykai.

Demokratijai savotišką pavojų sukelia demokratijos perteklius. Amerikoje gyvas demokratijos procesas jau pradeda silpti. Politikai ten nuoširdžiai susirūpinę mąsto, kaip reikės gaivinti demokratinius institutus. Šita problema, be abejonės, iškils ir būsimojoje Lietuvoje.

JAV kultūrinio gyvenimo modelis mums tikrai nebus priimtinas. Bent jau aš nenorėčiau, kad jų masinė kultūra užplūstų Lietuvą. O toks pavojus labai realus, Lietuvai pasidarius nepriklausoma valstybe. Mes galime pradėti amerikonėti pačia blogiausia to žodžio prasme.

Akcentai dedami ten, kur kuriama valstybė atsirinktų jai reikalingus dalykus, išlaikytų autentišką, savitą ir jai naudingą raidą. Nepabrėžiamas tautinis aspektas, tai daugiau ne simbolių, o savos erdvės specifiškumas. Būta ir siūlymų palaikyti tam tikrus saugiklius tautinėms vertybėms išsaugoti. 1990 m. rugsėjį lituanistė, taip pat Sąjūdžio iniciatyvinės grupės narė Meilė Lukšienė savo straipsnyje²⁰ akcentuoja pernelyg didelį pasitikėjimą laisva žmogaus ir kultūros raida, kuri esą siūloma kaip vaistas nuo visų negerovių:

Gamtos dėsnių taikymas žmogui ir jo dariniams savaip pagrįstas: natūralioje gamtos reiškiniių tėkmėje nuolatos atstatoma betrinkanti pusiausvyra, veikia savireguliacijos mechanizmai. Ir vis dėlto esame atsidūrę paradokso padėtyje: žmogus, pats gamtos dalis, savo veiksmais tiek suardė daugelio gamtos reiškiniių natūralią raidą, kad reikia labai apdairaus to paties žmogaus įsikišimo tai pusiausvyrai atstatyti. Sutrikdytas natūralus savireguliacijavimas. Ar nepanaši padėtis kultūroje? Visuomenėje? Pačiame žmoguje?

Ilgainiui tautinės trajektorijos akcentavimas, kaip ir dalies Sąjūdžio kultūrininkų veikla, prislopo, dominuojančiu diskursu akivaizdžiai tapo pilietinės visuomenės kūrimo ir integracijos į Vakarų darbotvarkės. Jau Sąjūdyje sovietmečio kultūrininkai veikė kartu su technokratais, pajudėjusiais nuo ūkiskaitos link laisvosios rinkos mecha-

²⁰ Lukšienė M. Švietimas – kultūros šerdis. *Literatūra ir menas*, 1990 rugsėjo 22.

naujuosius politinio elito labirintus. Šitai savo darbe nagrinėjo Irmina Matonytė²¹. Palyginti su pirmaisiais nepriklausomybės metais, šioji kultūrininkų įtaka (politinis kapitalas) tolydžio mažėjo, tačiau kultūrinis kapitalas išliko ir nesunkiai galėjo būti aktyvuojamas. Daugelio kultūrininkų elgsenoje jis veikia ir kaip puolamoji, ir kaip ginamoji pozicija.

SUINTENSYVĖJĘS DISKURSAS LIETUVA NAUJOJE IMPERIJOJE

Šiandien stebime procesą, kai bandoma atsiriboti nuo liberalizmo dominavimo, vis labiau ir labiau akcentuojama ne į tą pusę pasisukusi valstybės raidos trajektorija („ne už tokią Lietuvą kovojom“). Kaip apie labiau artikuliuotą poziciją galima kalbėti įvairiose situacijose. Buvę sąjūdiečiai tampa aktyviais dalyviais, kritiškai žvelgiančiais į esamus procesus. 2010 m. lapkričio 23 d. Lietuvos mokslų akademijoje įvyko visuomeninio diskusijų forumo „Tauta, piliečiai, valstybė“ susitikimas tema „Tauta ir piliečiai: ar esame savo valstybės šeimininkai?“, kuriame dalyvavo teisininkas Kęstutis Čilinskas, filosofai Bronius Genzelis, Romualdas Ozolas, rašytojas, kultūrologas Vytautas Rubavičius, poetas Justinas Marcinkevičius, visuomenininkas Alvydas Medalinskas. Šiame renginyje itin simboliška buvo Marcinkevičiaus kalba. Jis kalbėjo, kad sunku viena-reikšmiškai suprasti šeimininko pareigą, tačiau Lietuvoje nėra reikšmingo sambūrio, grupuotės, kuri tikrintų, ar šalyje viskas gerai, kad esame aprūpinti ir apsirūpinę politinėmis, socialinėmis, kultūrinėmis teisėmis ir žmogiškomis politinėmis vertybėmis:

Jeigu ir buvo šia kryptimi kas nors veikiama, kas nors ketinta veikti, tai viską sugriovė, išvartė ir sutrypė nekontroliuojama privatizacija, pusaklė laisvoji rinka ir užgriuvusi rinka, kurioje žmogiškumas, padorumas, teisingumas ir visa kita blaškosi kaip koks benamis šunėkas, taikydamosis bent šį tą nugriebti nuo prekystalio.

Labai simboliškas būtų ir 2013 m. vasaros pradžioje vykęs Sąjūdžio 25 metų jubiliejaus minėjimas, per kurį dalis kultūrininkų, buvusių sąjūdiečių, įvardijo, jų nuomone, esmines valstybės problemas. Buvęs Sąjūdžio iniciatyvinės grupės narys Romas Pakalnis Seime kalbėjo:

Mes geriau kursime kitų tautų gėrovę nei darysime tvarką savo namuose, geriau auginsime lietuvių kilmės anglus ar ispanus negu kursime ir ugdytume Lietuvos valstybę.

Jis taip pat kritikavo atskiras ES praktikas, asmeninės atsakomybės stoką. To paties jubiliejaus metu Mokslų akademijoje pagrindinį pranešimą skaitęs Vytautas Radžvilas akcentavo, kad kiekvienas šios šalies pilietis, ypač jeigu jis neužima tam

²¹ Matonytė I. *Posovietinio elito labirintai*. Vilnius, 2001.

tikrų pareigų, neturi vienokios ar kitokios galios, nesijaučia laisvos Lietuvos piliečiu ir yra žeminamas kiekviename žingsnyje:

Lygiai taip pat formaliai mes įžengėme į laisvos rinkos principais grįstos ekonomikos laikus. Iš tiesų mes neturime jokios laisvos rinkos, mes turime mišrią privatizuotą valstybinę ekonomiką, kurios veikimo principas yra labai paprastas – tas, kas turi valdžią, tas skirsto išteklius savo ir savo draugų naudai.

Kalbėdamas apie lietuvių dvasinę būklę ir tautos likimą, profesorius priminė, kad Sąjūdžio laikais troškome būti laisva, ori tauta tarp kitų Europos ir kitų pasaulio tautų, o ne išnykti be pėdsakų milžiniškoje mašinoje:

Mes norėjome būti tauta. Tačiau šiandien matome, kad būti tauta yra mažų mažiausiai nemadinga, o mums primenama, kad tauta yra beviltiškai atgyvenęs ir pasenęs praėjusio šimtmečio konstruktas, kurio kuo greičiau reiktų atsikratyti. Tai reiškia, kad mes netapome laisvi ne tik politiškai ir ekonomiškai, bet ir dvasiškai kol kas nesame laisvi.

Ši „į save nukreipto“ požiūrio tendencija augančia progresija vystosi jau keletą metų. Kai kada buvo susitelkiama net į netiesiogiai susijusius rezonansinius įvykius, pavyzdžiui, Garliavos įvykiai. Antropologo Lino Svolkino studija parodė, kad šalia pagrindinės temos ar atskirų asmenų interesų čia buvo ir globalizacijos ar regionalizacijos baimių, noro susigrąžinti autentiškumą²², juolab šią poziciją parėmė ne vien paskiri kultūrininkai, bet ir tais pačiais Sąjūdžio tinklaveikos ryšiais ir kitais istoriniais praeities įvykiais susiję asmenys ar grupės. Vis daugiau reaguojama į Vakarų įtaką, labiau pastebimos idėjų, vertybių, verslo intervencijos. Naujai „toks tautiškumas“ reiškiasi sprendžiant energetikos klausimus (skalūnai), svarstant žemės pardavimo užsieniečiams ir kitus panašius klausimus.

Galima teigti, jog ši pozicija, jeigu ir ne akivaizdžiai antivakarietiška, kritinį požiūrį į Vakarų įtaką jau yra suformavusi. Retorikoje atsiranda pasikartojimo kontekstas: seną imperiją keičia nauja imperija; esą naujas centras nurodinėja, prarandamas savarankiškumas ir pan. Kultūrininko patirtis artikuluojant kylandčias grėsmes tampa galimybe vėl jam tapti gelbėtoju ir pritaikyti jau kartą naudotas priemones. Geopolitinių siekių prasme ši pozicija irgi gali būti kontekstualizuojama. Ji lyg ir užpildo tam tikrą normatyvinę nišą – stokojama „į save nukreipto požiūrio“, kuris lietuviškajame uždaro etninio partikuliarizmo modelyje sovietmečiu buvo itin akivaizdus ir kuris esą prarandamas globalios Lietuvos modelyje pernelyg absorbuojant kitų valstybių tikslus ir interesus. Istorine patirtimi remiamasi daugiau nei asmenine: kolektyviai suvokiamas savo vaidmens devintame

²² Svolkinas L. „Akcijoje kalbės simboliai“ – tautos herojaus paieškos socialinio „judėjimo“ „Drąsiaus kelias“ atveju. *Epochas jungiantis nacionalizmas: tautos (de)konstravimas tarpukario, sovietmečio ir posovietmečio Lietuvoje*. Vilnius, 2013.

dešimtmetyje naratyvas tarpusavyje susijusiems kultūrininkams suteikia daugiau įteisinimo pastebint „įtaką iš išorės“. „Nebeatpažįstu LIETUVOS, jos valstybės, už kurios atkūrimą dėjau parašą“, – 2013 m. rugsėjo mėn. kalbėjo Algirdas Patackas²³. Šis diskursas vis dažnesnis buvusių sąjūdiečių retorikoje per valstybines šventes, palaikant tautinę reikalo poziciją valstybės rezonansiniuose įvykiuose, konferencijose, atskiruose Signatarų namų renginiuose. Galima paminėti 2013 m. gegužės 28 d. Lietuvos mokslų akademijos organizuotą apskritojo stalo diskusiją „Tautiškumas ir ultranacionalizmas demokratinėje Lietuvoje“, kurioje Ozolas skaitė pranešimą „Nacionalizmas – tai šiuolaikinis humanizmas“, o dauguma dalyvių buvo gana atvirai tautiškumą akcentuojantys mokslo ir kultūros veikėjai.

Įdomu, kad šis naujai susiformavęs diskursas turi savo discipliną ir sankcijas, neįsitraukiantiems asmenims taikomos sankcijos, jie išstumiami, kritikuojami. Gana iliustratyvi Foucault aptarta „diskurso formavimosi“ situacija²⁴. Šią tendenciją iliustruočiau neseniai pasirodžiusiais straipsniais apie „paveldėtojų plėšomą Sąjūdžio vėliavą“²⁵, kurie netiesiogiai parodo, kas būtent iš buvusių Sąjūdžio veikėjų (matyt, buvo apsimetėlis) išdavė Sąjūdžio idealus ir kaip tai nutiko (pavyzdžiui, minima George'o Soroso fondo veikla). Savotiškai išsprendžiama loginė klaida, kai tautinė linija nugravitavo su liberalizmu, ir įvardijami kaltininkai. Kuriamai situacijos susigrąžinimo perspektyva. Tačiau laisvės diskursas paliekamas, akcentai dedami prie neįvykusio laisvės konstatavimo bei savotiškai deklaruojamas kitas, teisingesnis, laisvės standartas, nei iki šiol buvo diegiamas. Pavyzdžiui, Radžvilas akcentuoja „meisteriškai suręstų laisvės simuliakrų pasaulį“, kuris ištiko dabartinę Lietuvą. Pasak jo, tikslinga kalbėti apie tariamos laisvės apraišką²⁶, kuri atrodo labiau pagaminta. Jis prilygina demokratinio kelio situaciją su totalitariniu būdu, iš kurio išsilaisvinus nebuvo pereita į visišką laisvę. Jam emigracijos klausimas tampa vienas kertinių laisvės simuliakrų: „Tad ir teisė išvykti iš Lietuvos gali būti paskelbta „laisvės laimėjimu“ tik todėl, kad šį „laimėjimą“ liaupsinančiai valdžiai masinė darbiniausių gyventojų emigracija atrodo geriausias ir lengviausias būdas „spręsti“ šalies problemas tiesiog atsikratant „perteklinių žmonių“. Galima teigti, kad, palyginti su minėtu 1990-ųjų Radžvilo interviu, laikomasi tos pačios autentiško kelio krypties, tačiau šioje retorikoje tai jau ne vien autentiškumo linija, bet ir aiškus nacionalizmo elementas, mobilizuojantis vertybes. Taip pat akivaizdus moralinis vertini-

²³ Patackas A. Nebeatpažįstu Lietuvos. Prieiga internete: <<http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2013-09-19-algirdas-patackas-nebeatpazistu-lietuvos/107358>>.

²⁴ Foucault M. 1969. *The Archaeology of Knowledge*, London and New York: Routledge, 2002.

²⁵ Sinica V. Paveldėtojų draskoma Sąjūdžio vėliava. Prieiga internete: <<http://www.propatria.lt/2013/07/vytautas-sinica-paveldetoju-draskoma.html>>.

²⁶ Radžvilas V. *Laisvė ir laisvės simuliakrai* (I); prieiga internete: <http://www.respublika.lt/lt/naujienos/lietuva/ziniasklaida/respublikos_redakcines_kolegijos_tribuna_nr7_kas_eina_is_proto_ar_tik_lietuva_ar_jau_visas_pasaulis/print.1>.

mas apie liūdnejančią padėtį, pasitelkus laisvės simuliakrą. Kitam panašias grėsmes artikuliuojančiam buvusiam sąjūdiečiui Ozolui Lietuvos dabartinė raida yra savęs paaukojimas Europos kumščiu²⁷, o kartu globalizmui, dėl to ne tauta, o individas laikomas visų procesų atskaitos tašku ir pažangos kriterijumi.

Ozolas pats įsileidžia į neoliberalizmo krypties kritiką akcentuodamas reiganiškąją *gėrio ir blogio* susirėmimo liniją, kurią pasibaigus Šaltajam karui voliuntarizmo keliu bandoma pratęsti, pavyzdžiui, siekiant surasti vis *naujas blogio imperijas*. Tokia pastaba jis savotiškai kritikuoja ir Lietuvos neokonservatorišką liniją, kuriai svarbiau Vakarų civilizacijos (huntingtoniškas civilizacijos karų sugretinimas) nei tautos gynimo linija. Ankstesnė liberalizmą ginanti jo pozicija jau neginama, nes liberalizmas, pasak Ozolo, tapo globalizmo įkūnijimu, o nacionalizmas yra efektyvus savigynos instrumentas tautai ginant savo interesą, kurį išreiškia savęs įtvirtinimas: 1) konkrečioje žemėje, 2) istorijoje ir 3) atmintyje. Galima suprasti, jog dėl tautos interesų galima bandyti apriboti „tautą žeminančius“ naratyvus. Prieš kurį laiką plačiai nuskambėjusi iniciatyva steigti Tautos istorinės atminties tarybą, yra tos pačios krypties veiksmas. Šiuo klausimu autoritetingiausi Lietuvos istorikai pasisakė neigiamai²⁸, kaip į iniciatyvą per istorijos politiką paversti istoriją tautos interesų savotiška tarname.

Minėtas sąjūdžio kultūrininkų pozicionavimas, vis labiau vaizduojantis esamą situaciją kaip itin neigiamai paveiktą „siautusio liberalizmo“, iš tiesų parodo gana platų sovietmečio ar Sąjūdžio laikotarpio kultūrininkų ratą. Kartu savo turiniu jis įgyja vis glaudesnes sąsajas su radikalių dešiniųjų politinių jėgų (atskirų tautininkų, ultrapatriotų linijų) idėjomis. Šiuo atveju nekviečiama stiprinti vietinės erdvės tapatumo neutraliu tautine prasme būdu ar autentiškumo siekį realizuoti per aktyvumą ir sėkmingą globalizacijos pasekmių įveiką, ar netgi postmodernios imperijos ES kūrimo²⁹ galimybę, t. y. į save nukreiptą požiūrį nesusisiejančią su nacionalistine linija. Diskursas papildomas daugiau gynybinio pobūdžio retorikos, kuri itin reaguoja į „prieštariną“ liberalizmo darbotvarkes, vakarietiško tapatumo ir integracijos forsavimą ir didėjančią patriotinę retoriką regione.

²⁷ Ozolas R. Nacionalizmas – tai šiuolaikinis humanizmas. *Globalizmas ir nacionalizmas* (I), Lietuviškosios ideologijos metmenys. Prieiga internete: <http://www.respublika.lt/lt/naujienos/lietuva/ziniasklaida/respublikos_redakcines_kolegijos_tribuna_nr7_kas_eina_is_proto__ar_tik_lietuva_ar_jau_visas_pasaulis/print.1>.

²⁸ Safronovas V. *Kas turi formuoti tautos istorinę atmintį?* Delfi, 2014 m. sausio 7 d. Prieiga internete: <<http://www.delfi.lt/news/ringas/lit/v-safronovas-kas-turi-formuoti-tautos-istorine-atminti.d?id=63685004#ixzz2u9R3DU4y>>.

²⁹ Beresnevičius G. *Imperijos darymas. Lietuviškos ideologijos metmenys*. Vilnius, 2003. Apie tai savo darbe taip pat kalba A. Švedas. Žr. Švedas A. *Lietuvos idėjos paieškos: elito projekcijos*.

IŠŠŪKIAI KULTŪRININKAMS

Pagrindinė kritika šiam stiprėjančiam diskursui kyla iš gana plataus liberalizmo spektro (nuo kairiųjų NK95 veikėjų iki nuosaikaus dešiniojo liberalizmo atstovų) ir lietuviškosios neokonservatizmo linijos. Pirmu atveju jis yra kritikuojamas dėl kultūrininkų sąsajos su nacionalizmo procesais, ksenofobinių ir žmogaus teisių atžvilgiu skeptiškų pasisakymų lauku. Pavyzdžiui, galima išskirti užsimezgsią itin plačią polemiką viešojoje erdvėje 2010 m., kai emigracijoje gyvenantis poetas Tomas Venclova išspausdino straipsnį „Aš dūstu“ ir į jį aštriai reagavo gausus būrys vietinių kultūrininkų, intelektualų. Venclova kritikavo vietinių intelektualų posūkį į tradicionalizmą, kuris pateikiamas kaip nesuderinamas su Europos ir globalaus pasaulio vertybėmis.

Tačiau sovietinės kultūrininkų praeities elementas panašioje kritikoje mažai išryškinaamas. Nebent galima išskirti tokius momentus, kaip plačiai nuaidėjęs Justino Marcinkevičiaus „užsi puolimą“ per laidą „Krantas“ 1991 m. birželio mėn., primenant jam buvusią apysaką „Pušis, kuri juokėsi“, kuri galimai buvo parašyta KGB užsakymu. Taip pat ne vienas istorikas svarbesnį darbą oficialiose struktūrose yra traktavęs kaip kolaboracinę veiklą ar prisitaikėlio poziciją, kas, jaučiant didesnius nuopelnus lietuviškajai kultūrai, užgaudavo ne vieną iš tų laikų atėjusių kultūrininką. Tai, kad į tokią tiesioginę ar netiesioginę kritiką³⁰ buvo reaguojama, rodo ir kultūrininkų, kurie dalyvavo ar buvo arti Sąjūdžio, gausėjantys prisiminimai, kuriuose gana akivaizdūs įtikinėjimo, iliustravimo įrodymai, argumentavimas, jog sovietmečiu buvo daug nuveikta tautiniu klausimu³¹. Buvusios tarnystės sovietinei sistemai kontekstą, atsakomybės ar intelektualo pareigos klausimą posovietinėje visuomenėje gana aktyviai kelia neokonservatoriška linija³². Toks diskursas būdingas krikščioniškos pakraipos žurnalui „Naujasis židinys–Aidai“. Ši atsakomybė už sovietinę praeitį kurianti pozicija dažniausia remiasi totalitarizmu kaip praktine kategorija. Ji parodo „blogio imperiją“ ir žymi prevenciją – nepapulti į Rusijos brėžiamą erdvę. T. y. net ne sovietmetis čia svarbiausias dėmuo, tačiau buvusiose SSRS teritorijose vykdoma Rusijos politika ar Eurazijos projekto įgyvendinimas, lūkesčiai dėl geresnių ES Rytų partnerystės rezultatų, JAV įtakos išsaugojimo ir pan. Šiame politikos lauke pernelyg „į save centruojanti“ kultūrininkų pozicija atrodo (pateikiama) kaip nesusipratėlių intelektualų laikysena didžiųjų geopolitinių žaidimų kontekste, formuojantis dviem stovykloms – Rusijai bei jos satelitams ir JAV sąjungininkams.

³⁰ Patys kultūrininkai nebūtinai turi būti priimami kaip antisovietinis kontrolitas, tačiau tam tikra prasme jie patys buvo tos pačios kritikuojamos nomenklatūros dalis, aišku, daugiau kultūrinės nomenklatūros dalis. Ne vien veikimas neformaliuose rateliuose, tačiau ir oficialūs kanalai (leidžiamos knygos, dėstymas, narystė ir pan.) augino jų autoritetą.

³¹ Genzelis B. *Tautinės savimonės išlikimas ir brendimas Lietuvos okupacijos sąlygomis*. LGGRTC, 2012; Zaborskaitė V., *Autobiografijos bandymas*. Vilnius, 2012.

³² Adomėnas M. Suskilęs veidrodis, arba apie intelektualų atsakomybę. *Naujasis Židinys–Aidai*, 2005, nr. 10.

Kultūrininkų uždarmo siekimas, nors ir nespacialiai, yra artikuluojamas kaip netiesioginė pagalba Rusijai: esą balansuojanti pozicija natūraliai įtraukiama į aną erdvę. Įvyksta jau minėtas oponentų argumentacijos, kaip nelogiškos ar nepriimtinos intencijos interpretavimas³³.

Ši kryptis etninę liniją marginalizuoja, o perspektyvų tapatumą konstruoja per vakarietiškas vertybes – krikščionybę ar liberalizmą arba per abi iš karto. Etniškumas atrodo kaip pernelyg lokalizuojanti ir vakarietiškumo plėtrai trukdanti amorfiška laikysena. Šiai neokonservatoriškai linijai yra būdingas liberalizmo ištaisymo aspektas, pripažįstantis atskirų interpretacijų ar laikysenų ydingumą, per daug domintis individo saviraiška, bet per mažai kolektyviniais išpareigojimais, aplinka. Pavyzdžiui, filosofas Alvydas Jokūbaitis pastebi piktnaudžiavimą vertybėmis ir pažymi, jog „skirtumo tarp gėrio niveliacija yra vienas iš vertybių tironijos bruožų“³⁴. Liberalizmas šiai linijai išlieka svarbia kryptimi, kaip neatsiejama Vakarų civilizacijos pamatinė savybė, tačiau aktyviai siekiama dalyvauti svarstymuose, kokį ideologinį turinį apima ši kryptis ir kokios tikslingos ribos. Taip liberalizmo trajektoriją siekiama labiau paslinkti į dešinę pusę, išvengti to kairėjimo, kurį gali nulemti NK95 ir kitų Lietuvos kairįjį liberalizmą palaikančių intelektualų idėjos. Per bendrą „orientacijos į Vakarų“ krypties stiprinimą bei simbolinės desovietizacijos (sovietinė sistema kaip neteisėtas režimas) akcentavimą kuriamas panašus į JAV pokarį politinis ideologinis kontekstas, kur atskiros ideologijos sąveikauja ir linksta į vieną (dešiniąją) pusę. JAV liberalo Lionelio Trillingo nuosaikėjimo ir dešinėjo trajektorija kaip pokytis gali tapti savotiška metafora Lietuvos liberalizmo trajektorijai, labiau pasislenkančiai į dešinę³⁵, bet tampančiai mažiau nuosaikiai nei iki šiol. Ir gana nutolusiai nuo, pavyzdžiui, Vytauto Kavolio kultūrinio liberalizmo sampratos, dariusios reikšmingą įtaką šiandieninio liberalizmo raidai Lietuvoje. Kita vertus, tokia kaita kiek sumažintų tautinę retoriką naudojančių kultūrininkų galimybes piktintis „laisvės simuliakrais“ ar „neva sureikšmintu“ dėmesiu humanizmo idėjoms.

VIETOJ IŠVADŲ

Minėta skirtis tarp Sąjūdžio (sovietmečio) kultūrininkų ir lietuviškos neokonservatyvios srovės, nors ir vyksta dešiniajame ideologinio spektro lauke, yra vis stiprėjanti. Sovietmečio tyrimus veikiantis istorijos politikos laukas tikrai nesilpnės

³³ Ditto P. H., Koleva P. S. Moral Empathy Gaps and the American Culture War. *Emotion Review*, vol. 3, no. 3 (July 2011), 331–332.

³⁴ Jokūbaitis A. *Vertybių tironija ir politika*. Vilnius, 2012, 31.

³⁵ Dementavičius J. *Krikščioniškoji demokratija. Išpažinimas*. Prieiga internete: <<http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2014-01-24-justinas-dementavicius-krikscioniskoji-demokratija-ispazinimas/113002>>.

sovietinę patirtį naudodamas kaip resursą ir toliau pateiks keletą konkuruojančių valstybės raidos projekcijų, kurioms yra būdingas binariškumas ir istorinės patirties suponavimas savo suvokiamiems tikslams bei interesams tenkinti. Akivaizdu, jog sovietmetį tyrinėjantys istorikai turės atsargiai balansuoti tarp šių kontekstų, bus jų veikiami. Vyksta kova ir dėl pripažinimo, ir dėl tolesnės valstybės trajektorijos formavimo. Galima pripažinti susiformavusius diskursinius ir netgi institucinius rėmus, kuriuose ši kova tęsiasi, juolab abi dešiniajame ideologiniame sparne esančios linijos turi sukaupusios kultūrinio bei simbolinio kapitalo, sugeba formuoti akivaizdžią poziciją ir išnaudoja regione aktyvėjančius (nors ir konkuruojančius) procesus – skeldėjančiame poimperiniame regione vykstančią integraciją į Vakarus (ir savotišką Lietuvos misionieriškumą) ir vis didesnį patriotizmo mobilizavimą.

Vilius Ivanauskas

WE SIGNED UP FOR A DIFFERENT LITHUANIA: POLITICS OF HISTORY IN THE POST-SOVIET TRAJECTORIES OF THE LITHUANIAN CULTURAL INTELLIGENTSIA

SUMMARY. Soviet history becomes a multiple resource for recognizing or defining the contemporary threats to Lithuania as well as leading to specific strategies. All this combines (1) the successful experience in the demolition of the Soviet system; (2) the perception of an ongoing Cold War; and (3) the escalation of a sense of blame for the Soviet period. By applying discourse analysis, this article reveals some dominating post-Soviet trajectories of those Soviet Lithuanians working in the field of culture who participated in the national revival. The analysis shows how a few key analytical categories (totalitarianism, ethnicity) are practically exploited in these trajectories and how they influence the growing usage of the politics of history in the Lithuanian public sphere.

Ethnic mobilization activities engaged in during Soviet times by some intelligentsia members became favorable criteria for engaging in the national revival movement at the end of the 80s. Capital conversion, being the face of changes or even being the moral authority (for example, Justinas Marcinkevičius or Vytautas Landsbergis) apparently legitimized their authority and the cultural leaders' exclusive right to articulate the foundations of a new system or to openly criticize the weakening Soviet system. The national question for a time overlapped with the ideas of a free market and liberalism. Today we observe the process of trying to move away from the dominance of the liberal path, calling it the wrong trajectory on which to proceed in the post-Soviet period ("we fought for different Lithuania"). This re-positioning includes a wide range of Soviet intelligentsia members who were also part of Sąjūdis. This new position shares a critical approach towards Western influence. Their rhetoric evokes parallels with the past (e.g., the old empire has been replaced by a new empire; a new center is aspiring to greater power, etc.). Their cultural-social capital provides them with the legitimacy to articulate emerging political threats and gives them an opportunity to become saviors again and to use their *know how* of the 80s in a new situation.

However, these cultural leaders not only pose challenges but also face them. A neoconservative line actively emphasizes the responsibilities of cultural leaders who once served the Soviet system and demands that this fact be appropriately evaluated in contemporary society. This line uses 'totalitarianism' as a practical category, aiming to reveal the 'evil empire' and calling for a preventive strategy against current Russian imperialist designs. It also sees the "self-centered" trajectories of former Soviet cultural elites as inadequate in the context of geopolitical rivalries and growing tensions between the Russian world and U.S. allies. In this perspective the "ethnicity" category is seen as promoting localism and preventing rapid westernization. The neoconservative line also attempts to correct the development of Lithuanian liberalism by criticising the latter's too strong engagement on behalf of the right to individual self-expression and too little regard for collective engagement.

By working out these influences of two competing lines of post-Soviet intellectual development, the politics of history in Lithuania will carry on at a high level and will further use "Soviet history" and "Soviet experiences" as a resource for political or personal strategies.

KEYWORDS: politics of history, totalitarianism, ethnicity, cultural elite, analytical category, post-Soviet period, Soviet system, adaptation, blame, empire.